

NIKU Oppdragsrapport 9/2009

A 370 Værnes kirke

Konservering av kalkmalerier

Hilde Viker Berntsen

Værnes kirke. Konservering av kalkmalerier

Navn på eiendommen:	Værnes kirke
Adresse:	Kjøpmannsgt 19, 7500 Stjørdal
Topografisk nr:	A 370
Oppdragsgiver:	Riksantikvaren
NIKU prosjektnummer:	156 2927
Feltarbeidsperiode:	November 2008
Prosjektleder:	NIKU v/ konservator Hilde Viker Berntsen
Prosjektmedarbeider:	Konservator Joanna Hench

Fig. 2. Værnes kirke sett fra nordvest. (Alle foto: NIKU v/ H.V.Berntsen, november 2008)

Innhold:

1. Bakgrunn
2. Motiv og teknikk
3. Tidligere tiltak
4. Tilstand
 - 4.1. Bildefelt, nordvegg
 - 4.2. Runefelt, sydvegg
5. Behandling
 - 5.1. Rensing
 - 5.2. Fjerning av gamle reparasjoner
 - 5.3. Mørtelreparasjoner
 - 5.4. Retusjering
6. Videre tiltak

1. Bakgrunn

Værnes kirke er reist i perioden 1130-1190¹. Kirken har mange bevarte middelalderelementer, og er den største bygdekirken i Trøndelag. Kirken er rikt dekorert med kalkmalerier fra flere perioder.

På oppdrag for Riksantikvaren gjorde NIKU v/ Hilde Viker Berntsen og Joanna Hench i november 2008 konservering av nordveggenes kalkmalerier og runeinnskrift på korets sydvegg i Værnes kirke. På bakgrunn av funn ved tilstandsregistrering i 2007 utførte NIKU et forprosjekt i mai 2008^{2 3}. Det ble da utarbeidet metodikk for gjennomføring av hovedprosjektet.

Hovedprosjektet består av rensing, fjerning og utbedring av en del tidligere reparasjoner, kantsikring og utfylling av skader. Avslutningsvis ble nye og eldre utbedrede reparasjoner retusjert i form av tilpassing til det originale kalkmaleriets grunnfarger.

Fig. 3. Kalkmalt dommedagsfremstilling, nordvegg skip.

2. Motiv og teknikk

I det følgende nevnes kirkens generelle muraldekor i kronologisk rekkefølge.

1100-tallet: Innvielses kors

Kirkens tidligste dekor er innvielses kors som er fra kirkens første fase.

¹ Dendrokronologisk datering av takverk i kor viser at tømmeret er felt vinteren 1140/41. Ø. Ekroll & M. Stige: Kirker i Stein, Værnes kirke. S. 226. Kirker i Norge Bind 1.

² Heggenhougen, B.: Tilstandsregistrering av kunst, inventar og interiør i middelalderkirker i Trøndelag og trekirker i Østerdalen (19.12.2007). NIKU-prosjekt 2136-07.

³ Heggenhougen, B.: Konservering av kalkmalerier i Værnes kirke, forprosjekt. Notat. 20.6.2008.

Innvieseskors sees i mange norske middelalderkirker, og var en del av det opprinnelige vigselseritualet idet de sirkulære geometriske formene ble risset inn i den ferske pussen og det ble malt et kors under ferdigstillingen av kirkene. I alt skal det være tolv innvieseskors i et kirkerom. I Værnes kirke er det kun 4 gjenværende slike dekorelementer. (2 på korets østvegg, 1 på skipets sydvegg og 1 på skipets nordvegg).

1100-tallet: Runeinskripsjoner

På korets sydvegg er det et lite felt med runeinskripsjon. (Se fig. 4). Dette kan trolig også dateres til ferdigstilling av kirkens byggefase på 1100-tallet. Runer og geometriske mønstre ble risset inn i fersk puss. Det finnes i alt 6 forskjellige runeinnskrifter her. Det står blant annet skrevet *Kristus* og mannsnavnene *Krimr* og *Bardr* sammen med et ord som kan betydning reist. Inskripsjonen av disse mannsnavnene tolkes til at disse var med på å reise kirken⁴. Området har ingen rester etter opprinnelig bemaling, og har trolig heller aldri vært malt.

1500-tallet: Dommedagsfremstilling

På skipets nordvegg ligger kalkmalerier som dateres til 1540-tallet⁵ (se fig. 3). Til tross for at maleriet dateres som etterreformatorisk, er temaet en tradisjonell sengotisk dommedagsfremstilling med den dømmende Kristus tronende på en jordklode omgitt av himmel og helvete. I Værnes kirke sees himmelen til venstre og helvetet til høyre. Ut av hodet til Kristus vokser nådens lilje og straffens sverd. Kristus' høyre hånd velsigner, mens den venstre viser menneskene bort. På himmelsiden strømmer de frelste sjelene inn i himmelporten. På samme side sees en basunblåsende engel og en Maria-skikkelse. På høyre side er det kun fragmenter igjen av den opprinnelige helvetesfremstillingen. Det er ikke mulig å tolke de få sporene som er igjen på veggen, men en alminnelig måte å fremstille helvetet i nordisk kalkmaleritradisjon på denne tiden var for eksempel i form av en stor kjefte av en løve eller monsterliknende skapning, helvetesgapet, der de forkomne og fordømte sjelene falt ned i i evig fortapelse.⁶ Motivet er en typisk middelaldersk fremstilling innen gotiske veggmalier i hele Skandinavia. Det var da vanlig å male figurativt, mens det etter reformasjonen ble dannet en mer dekorativ kalkmaleritradisjon i form av rankefremstillinger, våpenskjold og draperier⁷. Til tross for det alderdommerlige mottivvalget i Værnes kirke er selve den stilistiske fremstillingen preget av renessansen der det er en tydelig dybde og forsøk på perspektiv i motivet.

En alminnelig tolkning av kalkmaleriet i Værnes kirke, er at det skal være malt etter et tresnitt fra 1529 av den tyske kunstneren Lukas Cranach, en venn av Martin Luther⁸.

Maleteknikken er *a secco*. Det vil si at malerlaget består av pigmenter løst i kalkvann malt på en tørr kalkbunn.

16- og 1700-tallet: Draperier

Store deler av kirkens kalkmalte dekor er fra 1600-tallet. Langs hele øvre del av veggene i avslutningen mot himling i både kor og skip løper en kalkmalt frise formet som draperier. Likeledes er det draperier bak altertavlen. I skipets sydøstre hjørne er det en malt baldakin som markerer prekestolens tidligere plassering. En stor og forseggjort kalkmalt baldakin finnes også på skipets nordvegg over Værnesstolen. På skipets sydvegg sees en enkel baldakin delvis malt på veggen og delvis malt inn i i den østre vindusnisjen. Denne antas å ha vært baldakin for prekestolens daværende plassering, og må ha vært malt før 1650, da dagens treskjærte baldakin ble lagd⁹.

⁴ *Værnes kirke 900 år*. Jubileumsskrift s. 84.

⁵ Maleriet har en innskrripsjon med dateringen 154... (Siste tall i dateringen er borte)

⁶ I danske kalkmalier kan dette f.eks sees i Randers kirke fra ca 1500, i Ottestrup i Sorø fra slutten av 1400-tallet. (Kilde: Broby-Johansen, R: *Den Danske billedbibel i kalkmalier*. S. 208-211). Dette er alle gotiske fremstillinger, men kan gjerne ha vært forbilder for de norske kalkmalierne som tidvis følger en eldre tradisjon - også etter reformasjonen.

⁷ Broby-Johansen, R: *Den Danske billedbibel i kalkmalier* 13-14. Gyldendal, København 1947.

⁸ Ekroll Ø. & Stige, M.: *Middelalder i Stein: Værnes kirke* s. 231. i: *Kirker i Norge*, Bind 1. Arfo 2000.

⁹ *Værnes kirke 900 år*. Jubileumsskrift s. 82.

Et nyere draperi dateres til etter 1740¹⁰. Dette er en enkel strekdekor som befinner seg inne i korets sydlige vindu som fikk sin nåværende utvidelse på 1740-tallet.

Fig. 4. Runefelt, Korets sydvegg. (Små røde prikker er markering for skader registrert under konserveringsarbeidet, november 2008)

3. Tidligere tiltak

- **1955:** Prøveavdekking ved Ola Sæter. Mange spor etter kalkmalerier ble funnet i hele kirken. Tilstanden på maleriene ble beskrevet som stedvis svært dårlig. En beslutning om kommende utbedring ble tatt. Utbedringen skulle bestå i ta ned maleriene, rense bort den sandete pussen på baksiden, for så å sette maleriene tilbake på plass igjen i ny mørtel.¹¹
- **1961-63:** Kalkmaleriene i hele kirken ble ferdig avdekket. Det ble foretatt omfattende fastlegging og konsolidering. Arbeidet ble ledet av Ola Sæter. Arne Bakken deltok også i arbeidet.¹² Under arbeidet med Dommedagsfeltet på nordveggen gir Ola Sæter blant annet beskrivelser som dette: "*Dommedagsbildet er malet på en elendig bunn..*" "*Det blir utallige av feststeder på dette maleriet*". "*Den bemaltdte sannkalkpussen er så kalkfattig at den nesten er som ren sann mange steder...*" Hvis det blir hull på kalkoverflaten beskriver han situasjonen slik: "*...Det drysser ut som sannen i et timeglas.*"¹³ ...Det ble under dette arbeidet gjort omfattende fastlegging ved hjelp av injisering og kantsikring. Det ble benyttet en gipsmørtel som trolig ble påført i flere omganger. Dette viser seg ved at mørtelreparasjonene har hatt varierende innhold: En type reparasjonsmørtel har hatt et høyt vanninnhold ved påføring. Dette har ført til

¹⁰ Ekroll Ø. & Stige, M.: Middelalder i Stein: Værnes kirke s. 231. i: *Kirker i Norge*, Bind 1. Arfo 2000.

¹¹ Sæter, O. Rapport til Riksantikvaren/ dagbok fra feltarbeid i perioden 28/1-7/3. 1955. Riksantikvarens arkiv.

¹² Sæter O. Diverse rapporter og dagbøker fra perioden 1961-63. Riksantikvarens arkiv.

¹³ Sæter, O: Dagbok. 27.2 og 1.3.1962.

at den har sunket ned i utfallene under herding og lagt seg i klumper langs sårkantene. En annen mørtelblanding har vært for tørr. Dette førte tydeligvis til at det var vanskelig å stryke blandingen godt nok ut. En tredje variant var at en del av pussutfallene kun ble påstrøket et upigmentert kalkhvittingslag uten bruk av underliggende reparasjonsmørtel.

Mange av pussreparasjonene ble overstrøket med en pigmentert hvitting, og en del av disse har trolig senere gulnet mye. (Se fig 6).

Det ble også påført en form for konsolidering/ impregnering på 1960-tallet som trolig er animalsk lim. Sannsynligvis er det denne behandlingen som har ført til at malingsoverflaten i dag er godt avbundet til underlaget, men at det i store deler av Dommedagsfremstillingen i dag er en svært blank overflate. Enkelte steder har overflaten blitt overmettet, og det er rester etter rennemerker. Materialet har i dag en brun farge med høy glans. (Materialsammensetning er ikke beskrevet i notater/ rapport fra 1960-tallet).

- **1994:** Tilstandsbeskrivelse¹⁴. Det meldes om bom og sprekkdannelser i kalkmaleriet. Det påpekes at plastmaling som ble påført veggene utvendig i 1984 er uheldig for fuktbalansen i veggene, og at det kan ha gitt saltvandring som mulig årsak til endring i malingsoverflaten.
- **1996:** Det gjøres utvendige utbedringer på kirken. Reparasjonspuss settes opp i en KC-mørtel. Kirken kalkes.¹⁵
- **2007:** Tilstandsregistrering kirkeinteriør og –inventar. Alle kalkmaleriene blir vurdert. Det tas beslutning om at Dommedagsfremstillingen og runefeltet har behov for snarlig behandling¹⁶.
- **2008, vår:** Forprosjekt kalkmalerikonservering, NIKU¹⁷.

4. Tilstand

4.1. Dommedagsfremstilling, nordvegg skip

Generelt var maleriet før behandling i 2008 i en teknisk tilfredsstillende tilstand, men det var et stort behov for å dempe de tidligere reparasjonenes utforming og misfarging. Bildefeltet var før konservering svært skittent. Skitten bestod hovedsakelig av sot, fett og støv. Det er mye bom i maleriet, men hovedsakelig var disse områdene også ved tilstandsregistreringen lukket, og kan derfor betegnes som en stabil skade uten fare for materialtap. Enkelte skader var ved tilstandsregistreringen kritiske. Dette innebar at det var åpen bom der pusslaget hadde liten kohesjon til underlaget. Enkelte steder var det dårlig vedheft mellom dekorlag og den underliggende pussen.

4.2. Runefelt, sydvegg kor

Runefeltet måler 1,5 x 1 meter. Området har enkelte rennemerker etter tidligere påført impregnering: De samme brune flekkene som sees på nordveggen kalkmaleri er også synlig her. Det er tidligere gjort noen reparasjoner i form av tynne pigmenterte kalklag – disse er i dag gulnet. I ytterkant av feltet og enkelte steder i motivet er det bortfall og løstsittende kalklag. Det meste av skadene ligger i disse overkalkingslagene, mens det er få skader som rammer pussen som runene er risset inn i.

¹⁴ Norsted, T.: Befaringsrapport til Riksantikvaren. NIKU 5.9.1994.

¹⁵ Ibenholt, H.: Brev til kirken med anbefalinger fra Riksantikvaren. 10.3.1996.

¹⁶ Heggenhougen, B: Værnes kirke. *Tilstandsregistrering av kunst og inventar*. NIKU rapport Kunst og inventar 69/2007.

¹⁷ Heggenhougen, B. Notat til Riksantikvaren 20.6.2008. Forprosjekt, Konservering av kalkmaleri, Værnes kirke

6. Behandling

Behovet for behandling av kalkmaleriet på nordveggenes østre del i skip er vurdert å være primært av estetisk art. Det til dels blanke uttrykket som er fremkommet ved forrige restaurerings påføring av impregnering er ikke forsøkt fjernet. Dette er i dag et viktig bidrag til kalkmaleriets relativt gode tilstand, og vil ikke gjøre noen skade så lenge klimaet i kirken er stabilt. På 1960-tallet ble det gjort en del sikringsarbeid med gipsmørtel. Dette var både kantsikringer og fastlegging av løs puss og dekorlag i form av injisering av kalk-/gipsblandinger på maleriet bakside. Dette er heller ikke forsøkt fjernet da det vil gi fare for tap av originalmateriale.

Behandlingen i 2008 har derfor kun omfattet kantsikring av løs puss, rensing, utskifting av enkelte reparasjoner og generelt nedtoning av en del skjemmende tidligere reparasjoner i farge og struktur.

5.1. Rensing

Pigmentenes avbinding til kalkmediet ble testet. Fargelaget var relativt godt avbundet. Overflatene var skitne, men skitten hadde kun i liten grad gått inn i overflatene. En tørrensende rengjøringsmetode ved hjelp av svamp ble derfor valgt. Den benyttede svampen er Wishab, som er en syntetisk svamp. Metoden er skånsom fordi svampen løses opp ved friksjon, og tar dermed bort løstsittende sot og fett i overflaten. Etter rensing med svamp ble hele området børstet med en myk pensel. (Se fig. 5)

Fig. 5. Kristus' hode delvis rensset. (Foto: NIKU v H.V.Berntsen)

5.2. Fjering av gamle reparasjoner

Det ble gjort et utvalg av reparasjoner som skulle fjernes. Dette var primært de reparasjonene som skapte mest "visuell uro" i motivet. De gipsbaserte reparasjonsmørtlene var generelt ganske bløte og lot seg derfor fjerne ved hjelp av små krasser og skalpell. På grunn av fare for tap av originalmateriale, ble mange av de gamle reparasjonene ikke fjernet. Enkelte av disse ble kun justert. Det vil si at ytterkantene ble

skåret i nivå med det omgivende originale materialet, og senere kalket og eventuelt retusjert. Enkelte andre reparasjoner ble kun overkalket, eventuelt overkalket og retusjert. (Se fig.7)

Fig. 6 Tidligere utført gipsbasert reparasjon som i dag har gulnet.

5.3. Mørtelreparasjoner

Dommedagsfremstillingen

De fjernede reparasjonene ble erstattet med nye mørtelreparasjoner. Reparasjonene består av kalk og sand i forholdet 1 del kalk : 3 deler sand. Kalkforekomsten er Rødvig langtidslagret kulekalk, mens sanden er fingradert (0-0,3 mm) velavrundet elvesand fra Drammen (ikke-industrielt fremstilt). Reparasjonene er bygd litt utenfor vegglivet, og er deretter skåret ned til å flukte med vegglivet etter påbegynt karbonatisering. På denne måten oppnås en jevn overflate. En annen effekt av skjæringen er dessuten at det oppnås en mer diffusjonsåpen overflate enn en puss som kun er glittet. (Se fig. 7).

Runefeltet

Ved reparasjoner i motivet på runefeltet er det benyttet et tilslag bestående av finkornet, industrielt fremstilt knust granitt (Kremer Pigmente). Størrelsen på denne sanden er 0-0,3 mm. Denne sanden har en varm beige farge som harmonerer med den eksisterende fargen i runefeltet. Reparasjonene ble i enkelte partier kalket over i samme nyanse som det eksisterende kalklaget i området

Fig. 7. Reparasjonspuss før kalking og retusjering. Pussen er her skåret ned for å flukte med det omkringliggende vegglivet. (Rød prikk er fra skaderegistreringen. Som viser at det her var behov for kantsikring og ifylling).

5.4. Retusjering

Eldre misfargede reparasjoner og nye reparasjoner ble overstrøket med en pigmentert kalkmaling bestående av ubrent umbra, gul oker og rød oker. Det innbyrdes mengdeforholdet mellom pigmentene er varierende avhengig av reparasjonens omgivende fargesetting.

Etter opptørking av kalklag ble enkelte av reparasjonene retusjert i gouache-farger påført med skraverte penselstrøk. For å tone ned overgangen mellom originalt materiale, retusjeringer og eldre ikke fjernede reparasjoner, ble det benyttet pastellkritt i ytterkant av reparasjonene.

Fig. 8. Før retusjering

Fig. 9. Etter retusjering

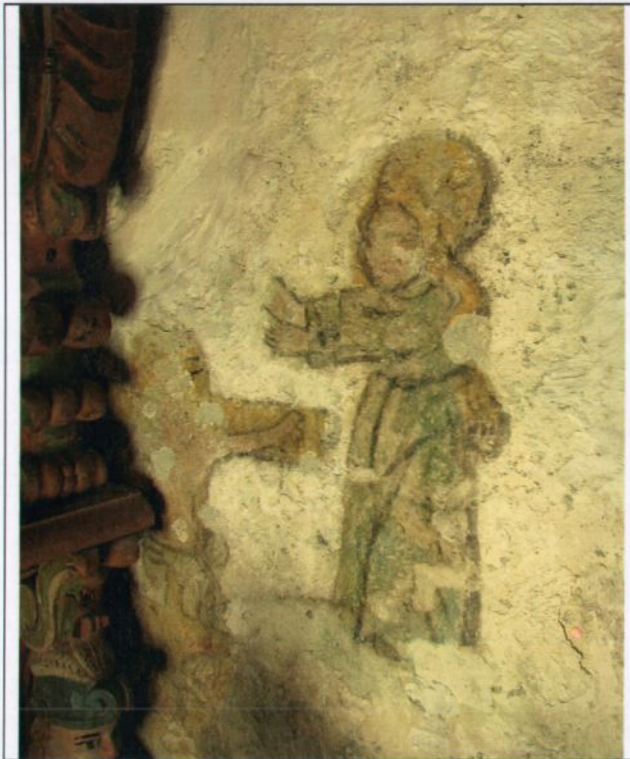

Fig. 11. Før retusjering

Fig. 12. Etter retusjering

7. Videre tiltak

Det anmodes sterkt om at ikke veggens dekorerte overflater berøres. Dette innebærer at man ikke må lagre eller stable gjenstander eller inventar opp mot veggene. I Værnes kirke er det plassert en salmeverstavle i direkte tilknytning til motivet. Denne bør fjernes umiddelbart. Likeledes bør Værnesstolen heller ikke benyttes som lagerplass for stoler. Stearinlys bør ikke brenne i nærheten av de nyrensede maleriene for å forhindre ny nedsoting av området innen kort tid.

Kirken må ikke selv rengjøre eller foreta annen behandling av maleriet. Hvis ansatte eller besøkende i kirken skulle oppdage problemer i overflatene er det viktig at konservator med kalkkompetanse kontaktes.

Oslo 10.2.2009

Hilde Viker Berntsen
Konservator